

Pleskalová, Jana

Základní otázky onomastické teorie a terminologie

In: Pleskalová, Jana. *Vlastní jména osobní v češtině*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 10-34

ISBN 978-80-210-6938-1; ISBN 978-80-210-6941-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131214>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2. ZÁKLADNÍ OTÁZKY ONOMASTICKÉ TEORIE A TERMINOLOGIE

2.1 ONOMASTIKA A JEJÍ ROZDĚLENÍ

Onomastika je jazykovědná disciplína s jistou mírou samostatnosti, danou charakterem zkoumaného materiálu. Tento zkoumaný materiál představují vlastní jména neboli *propria*. Zjednodušeně lze onomastiku definovat jako nauku o vlastních jménech, a to o jejich povaze, tvoření a fungování. Ale vlastní jména nejsou izolované jednotliviny; v každém jazyce tvoří specifickou pojmenovací soustavu, která funguje na základě jistých systémotvorných pravidel a zákonitostí. Dílčí soustavy pak tvoří jednotlivé třídy *proprií*, rozdělené podle druhu pojmenovávaných objektů, a ty jim vtiskují specifické rysy. Např. mnohá vlastní jména osobní a místní se často od sebe liší už na první pohled, srov. antroponyma *Jan, Novák, Pepíček* a toponyma *Bohunice, Dolany, Staré Město, Benešov, Dlouhé louky, Svitava*.

Stranou ponecháváme specifické případy, jako jsou např. výsledky antroponymizace toponym – *Josef Opava* nebo starobylé toponymické typy mající podobu shodnou s antroponymy (městys *Vladislav*, vesnice *Gajer*, místní část *Zahradníci* atd.).

Ve výše uvedeném smyslu je pak pravdivá spíše definice následující: **Onomastika je nauka o tvoření, fungování a povaze těchto onymických soustav.**

Vlastními jmény se tedy označují:

I. Živé bytosti: souhrnný termín pro názvy živých bytostí je **bionymum**. Zahrnuje všechna vlastní jména živých nebo jakoby živých bytostí a jiných organismů, jež jsou fixovány v sociálních vztazích.

V jeho rámci se rozlišují: **1. Antroponyma** – vlastní jména jednotlivců nebo skupiny lidí (*Ondřej, Němci*) a nepravá antroponyma (pseudoantroponyma), tj. vlastní jména smyšlených osob včetně mytologických nadpřirozených bytostí (starobylý řecký bůh *Hermés*, princezna *Zlatovláska*, personifikované *Hoře* atd.). **2. Zoonyma** – vlastní jména skutečných živočichů (pes *Rek*) a nepravá zoonyma (pseudozoonyma), tj. vlastní jména živočichů smyšlených (mytický okřídlený kůň *Pegas*, včelka

Mája). 3. **Fytonyma** – vlastní jména rostlin: *Semtínská lípa*, dub *Napoleon*. – Termíny zoonymum a fytonymum jsou někdy nepatříčně užívány pro apelativní pojmenování živočichů (*býk*) a rostlin (*lípa*).

II. Neživé objekty a jevy: souhrnný termín pro jejich názvy je **abionymum**. Zahrnuje všechna vlastní jména neživých objektů a jevů, a to jak přírodních (hora *Sněžka*), tak člověkem vytvořených (město *Brno*).

Podle druhu pojmenovávaných objektů se rozlišují: 1. **Toponyma (vlastní jména zeměpisná, geonyma)** – vlastní jména objektů, které leží v krajině a jsou kartograficky fixovatelné v mapových dílech (*Brno, Krkonoše, Svatka, Vltava, Dolní pole*). Jména obydlených objektů se nazývají oikonyma neboli místní jména, jména neobydlených objektů bývají označována jako anoikonyma neboli pomístní jména.

2. **Kosmonyma / astronyma** – vlastní jména objektů nacházejících se mimo Zemi, tj. galaxií, planet, hvězd včetně jejich objektů, umělých kosmických těles atd., např. *Saturn, Challenger*. Toponyma a kosmonyma bývají někdy společně označována – ne zcela výstižně – jako geonyma (srov. geo- 'týkající se Země').

3. **Chrématonyma** – vlastní jména lidských výtvorů, které jsou zakotveny nikoli v přírodě, nýbrž v společenských, ekonomických, politických a kulturních vztazích. Patří sem jména výrobků (jednotlivých – zvon *Václav*, produkovaných v sériích – zubní pasta *Elmex*), jména společenských institucí, organizací a zařízení (*Masarykova univerzita, Česká lékařská komora*), jména společenských jevů (*Štědrý den*) atd. – Hranice mezi jednotlivými druhy chrématonym mohou být plynulé (např. hotel *Racek* – vlastní jméno lodi i hotelu).

Těmto skupinám objektů odpovídá základní členění onomastiky:

I. Antroponomastika – zabývá se vlastními jmény osobními neboli antroponymy.

II. Toponomastika – zabývá se vlastními jmény zeměpisnými neboli toponymy.

III: Chrématonomastika – zabývá se chrématonymy.

Toto tradiční rozdělení je podle potřeby doplňováno termíny označujícími disciplíny dílčí, např. zoonomastika – věda zabývající se zoonymy, nebo disciplíny nadřazené, např. bionomastika – věda zabývající se bionymy.

Onymie je soubor vlastních jmen na jistém území, v jistém jazyce a v jisté době. Antroponymie je soubor antroponym na jistém území, v jistém jazyce a v jisté době, podobně toponymie, chrématonymie atd.

Závazná onomastická terminologie byla poprvé publikována v díle Svoboda, J. et al.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky, Zpravodaj

Místopisné komise ČSAV 14, 1973, a v relativní úplnosti byla uvedena v Enc. slovníku češtiny, 2002. O citované publikace se opírá i náš výklad.

LITERATURA

ENC. SLOVNÍK ČEŠTINY: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002; SVOBODA, J. ET AL. Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 14, 1973*; ŠMILAUER, V. Třídění vlastních jmen. In: BLICHA, M. – M. MAJTÁN (eds.), *Zb. Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 12, 1976*, 109–111; ŠRÁMEK, R. *Úvod do obecné onomastiky*, 1999, 163–165.

2.2 ZÁKLADY ONOMASTICKÉ TEORIE

Předmětem onomastického výzkumu jsou **vlastní jména** neboli **onyma**, **propria**. Vlastní jména představují jazykové znaky *sui generis* zvláštnostmi ve své obsahové a formální stránce. Od apelativ se odlišují především svou specifickou významovou náplní a cílem fungování. Vlastní jméno totiž nemá významový obsah, vytvářený souhrnem významových rysů (designát), nýbrž vždy jen odkazuje ke zcela určitému konkrétnímu jedinci nebo jednotlivině (denotátu). Z uvedeného vyplývá, že zatímco **apelativa určují druh, třídu objektů (velkoměsta, děti), propria pojmenovávají a identifikují jednotlivé objekty v rámci téhož druhu (Brno, Plzeň, Praha, Ost-rava; Pepíček, Jaroušek, Evička)**. Slovy onomastické teorie řečeno: Základním cílem *propria* je pojmenovat daný denotát jako jednotlivinu, identifikovat ji jako jeden prvek dané množiny týchž denotátů téže třídy, odlišit tento denotát od jiných a určit („lokalizovat“) jeho pozici („umístění“) v systému daných denotátů, tj. zařadit *propria*lně pojmenovaný objekt do určitých věcných, sociálně konvenčních, kulturních nebo ekonomických vztahů.

Plní tedy propria především funkci pojmenovací a identifikační, individualizační. Tyto funkce jsou považovány za hlavní (základní) onymické funkce a je třeba zdůraznit, že jejich plnění je pro každé vlastní jméno závazné. Pokud je plnit přestane, přestává být vlastním jménem a buď zaniká (jako např. mnohá německá pomístní jména v pohraničí po vysídlení Němců po 2. světové válce), nebo dochází k jeho apelativizaci, tj. k přechodu *propria* v apelativum, např. antroponymum *Švejk* 'konkrétní literární postava' > *švejk* 'šprýmař, (mazaný) ulejšák' apod.

Další funkce *propria* (specifikováno na antroponyma)

Vedle základních onymických funkcí, pojmenovací a individualizační, plní některá *propria* ještě funkce další: 1) Komunikativní – deiktickou; křestní jména ji plní zpravidla jen ve spojení s denotátem (pojmenovanou osobou), který je znám účastníkům řečové situace.

2) Sociální nebo sociálně zařazující; mnohá křestní jména sloužila dříve jako prostředek zařazení do určité sociální skupiny: např. jména *Leo* a *Hugo* byla v minulosti často dávana v židovských rodinách, jméno *Eliška* dnes pro své děti upřednostňují spíše vysokoškolsky vzdělaní lidé apod. Typická byla dříve tato funkce pro hypokoristika, např. *Manča* (pro chudé venkovské dívky) – *Márinka* (pro městské slečny). 3) Deskriptivní, charakterizační; je typická pro přezdívky (*Špekáček*), křestní jména ji plní jen v literárních dílech (pohádkové postavy – *Jaromil*, *Dobrava*, *Zloboha*, princové *Jasoň* a *Drsoň*). 4) Ideologická – plní ji křestní jména s ideologickou konotací, např. *Fidel* podle F. Castra. 5) Expresivní, emocionální; je typická pro

hypokoristika (ale míra expresivity nemusí být u všech uživatelů určitého jména stejná), např. rozdílné vnímání hypokoristika *Káča* v první polovině 20. století ('hloupá, protivná žena') a na přelomu 20.–21. století (běžně užívané hypokoristikum kladně citově zabarvené).

Ze základních onymických funkcí (pojmenovací, identifikační a individualizační) vyplývají všechny vlastnosti a systémové jevy, které jsou charakteristické pro vlastní jména a které na obecné úrovni tvoří opozici vůči vlastnostem a funkcím apelativ. Obecná lexikologie proto právem vidí ve vlastních jménech tzv. druhou vrstvu jazyka. Podstatné argumenty pro její vydělení jsou dva:

1. Odlišnost apelativního a propriálního významu. Apelativum s významem o pojmové hodnotě nám pomůže při jeho vyslovení nebo vybavení připomenout si alespoň podstatnou část významových rysů, které vytvářejí pojem daného slova: např. *most* 'zařízení pro přechod, přejezd přes řeku, údolí nebo jinou překážku', dále 'něco, co most připomíná' x město *Most* 'město v severních Čechách'; podobně adjektivum *pokorný* 'takový, který projevuje pokoru' x příjmení *Pokorný* 'konkrétní osoba mužského pohlaví v daném kolektivu'. Spojitost proprií *Most*, *Pokorný* se slovy *most*, *pokorný* je čistě geneticko-etymologická a její průhlednost není podmínkou existence těchto proprií (*Most*, *Pokorný*), proto i nejasná jména mohou plnit své onymické funkce spolehlivě: *Jan* 'Bůh je milostivý', obec *Náklo* (< *nákel* 'vlhké, naplavené místo poblíž řeky, porostlé vrbami, kde klíčí vrboví').

2. Pevné spojení propria s pojmenovávaným objektem. Vlastní jména jsou s objektem, který pojmenovávají, spojena přímo, přímo poukazují na daný živý nebo neživý objekt a vyčleňují jej tak z množiny objektů charakterizovaných určitou společnou vlastností: potoky – *Bílý potok*, posluchači oboru český jazyk a literatura FF MU – *Petr Navrátil*, *Monika Svobodová* ... Tímto rysem se tedy propria – jak už bylo jednou zdůrazněno – odlišují od apelativ, která jsou definována svým smyslem, a proto mohou označovat celé třídy objektů. Onymie daného jazyka (dialektu) je se systémem tohoto jazyka (dialektu) spjata prostřednictvím lexikálních prostředků, pojmenovacích postupů, slovtvorných možností apod. Od apelativní sféry se však odlišuje plněním speciálních funkcí, což způsobuje i specifikaci užitých jazykových prostředků. Všechna propria (např. *Brno*, *Pokorný*, *Vítámvás*, *Dlouhé louky*, *U Zabitého letce*, *Pod Vršky proti Medličkám*, *třída Politických vězňů*, *restaurace U Medvídků*, *Bible kralická*, *USA*) jsou substantiva.

LITERATURA

ENC. SLOVNÍK ČEŠTINY: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002; FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*, 1985; KNAKPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; LUTTERER, I. – ŠRÁMEK, R. *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 1997; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; ŠRÁMEK, R. *Úvod do obecné onomastiky*, 1999, 11–12.

2.3 ANTROPONOMASTIKA

Antroponymum je vlastní jméno jednotlivého člověka nebo skupiny lidí. Většina proprií měla při svém vzniku lexikální význam (*Daniel* 'Bůh je můj soudce', *David* 'miláček', *Jakub* 'druhorozený'), ale během svého fungování jej často ztrácela, protože jako pojmenování spojená s pojmenovávaným objektem na základě konvence jej k plnění onymických funkcí nepotřebovala. Antroponymum tedy pojmenovává v dané společnosti konkrétního člověka a odlišuje ho od osob nazvaných jinými vlastními jmény. Z toho vyplývá, že **význam antroponyma tvoří soubor těch znaků, které umožňují v síti sociálních vztahů individualizovat, identifikovat jeho nositele: stč. *dobrek* 'mocný člověk' x *Dobrek* 'osoba mající jméno D., mužského pohlaví, určitého stáří, společenského postavení' atd.**

Když se objevila potřeba individualizovat jedince ve společnosti (a je vědecky prokázáno, že neexistují společnosti, které by k dorozumívání vlastní jména nepotřebovaly), vznikala propria, a to především na základě těch apelativních typů, které umožňovaly charakterizovat nositele jména. Antroponyma opřena o tyto pojmenovací motivy velmi usnadňovala identifikaci pojmenovávaného, např. stč. jména *Črnek*, *Grdoň*, *Hovora*, *Rváč*, popř. také jména vyjadřující vztah k jiné osobě – *Vítovic* 'syn *Vítův*'. Tato nová pojmenování, tj. propria, vytvořila na pozadí systému apelativ zvláštní, propriální systém a v jeho rámci pak dílčí systém antroponym (ten se zase dále člení podle jejich druhů). Podobné sekundární soustavy tvoří i jiná specifická pojmenování, zvláště terminologie a názvy expresivně zabarvené a z jejich společného okrajového postavení vyplývají jejich shodné rysy. Ty jsou nápadné především v plánu slovotvorném. Šlosar (1994, 149, 152; 1999) nazval tyto speciální pojmenovací soustavy parasystémy (para „vedle, při, spolu, mimo“) a ukázal, že využívají k tvoření svých jednotek – proprií, termínů a expresiv – periferních prostředků a postupů a často také formantů, které v systému apelativ ztratily svou produktivitu. O teorii parasystému se opírá i Pleskalová ve své slovotvorné analýze antroponym (Pleskalová, 1998; 2000), protože uvedená teorie vystihuje nejen postavení antroponym v základním systému českých substantiv, ale i jejich propojenost s jinými periferními subsystémy, která – jak ukážeme dále – vystupuje při slovotvorné analýze do popředí nejnvýrazněji.

Parasystém (podle Enc. slovníku češtiny, 2002, 309)

Termínem parasystém je v slovotvorbě označována sekundární soustava, kterou na pozadí systému apelativ vytvářejí speciální okruhy pojmenování plnicích v komunikaci jisté zvláštní funkce. Jsou to především vlastní jména, termíny a expresiva (srov. heslo *Expresivum* v Enc. slovníku češtiny, 2002, 131–132). –

Nejvýrazněji se parasystém projevuje v plánu slootovorném, při tvoření konkrétních pojmenování, a na základě této skutečnosti bývá specifická slootovorba parasystémových jednotek nazývána tvořením parasystémovým (parasystémové tvoření slov, podobně parasystémový typ, parasystémový formant). U parasystémových jednotek není primární význam, nýbrž funkce, kterou plní: identifikační, expresivní, u termínů jde rovněž o jednoznačné pojmenování, jejich apelativní význam nutný není. Právě pojmenovací motivy u kompozit: *Budivoj*, *Bosonohy*, *Dobromír* – na jejich pozadí kompozita vytvořená parasystémově: *Prosivoj*, *Zbizubi*, *L'utomír*, *Čachmír*.

1. Parasystémové tvoření derivací, tj. odvozováním, využívá různě zkrácených odvozovacích základů, periferních, popř. mimo parasystém neznámých nebo již (téměř) neproduktivních formantů: *Mach* < **Ma-těj** + **-ch**, *brach* < **bra-tr** + **-ch**; podobně např. stč. *Miloň*, nč. literární jméno *Drsoň*, příjmení *Štědroň*, expresiva *hlupoň*, *mimoň*, termín *rychloň* 'druh brouka'; sufix *-ýš* je okrajový prostředek, jehož se ve stč. užívalo k tvoření názvů nositelů vlastností, srov. stč. termín *černýš* 'rostlina' a stč. osobní jména *Malýš* < *malý*, *Drahýš*, *Bělýš*, nč. příjmení *Jaryš*, *Hladýš*, termíny *hroznýš*, *chřestýš*; starobylá apelativa *pravda*, *křivda*, expresivum *strejda*, antroponyma *Jenda*, *Janda*, *Tonda* z *An-ton-ín*; původně antroponymická přípona *-eš* v antroponymech *Bareš*, *Tomeš*, doložená též v expresivech, např. *krobeš* 'krobián'.

Při tvoření těchto pojmenování se uplatňuje také pouhé **krácení slov** bez změny morfologické charakteristiky, např. *Běta* < *Alžběta*, slangové *uča* < *učitelka* apod., nebo se změnou morfologické charakteristiky, např. *Tom* < *Tomáš*, příjmení *Zach* < *Zachariáš*. Využívá se i tvoření slov zkratkových, jako např. *MB*, *Embéčko* – přezdívka pro Martina Bartoně, *Fido* < *Filip Dostál*, *Mašina* < *Martina Šišková*. Ve větší míře se však toto tvoření uplatňuje v chrématonymii (*Čedok*, tj. Česká dopravní kancelář, OSN) a toponymii (*Valmez*, tj. Valašské Meziříčí, *USA*).

V běžně mluveném jazyce se často slova krátí i dnes: *hodka* (hodina), *foťák* (fotoaparát), *foxtroš* (foxtériér).

2. Parasystémové tvoření kompozicí, tj. skládáním, spočívá ve volnějším spojování dvou autosémantických základů, které na rozdíl od pravé kompozice apelativ a na ně navazujících proprií nepřihlíží k sémantice výsledku (např. podle stč. *dobrohost* 'dobrý host, hrdina' vzniklo osobní jméno *Dobrohost*). Je využíváno především v propriích, protože vlastní jména, jejichž významem je plnění onymických funkcí (zejména pojmenovací a individualizační), nejsou původním (apelativním) významem výsledné formace nijak omezována: stč. osobní jméno

L'utomír < *l' úty*, nč. *lítý* + *mír*, *Michal Silorad Patrčka* – vlastenecké jméno fyzika z doby národního obrození, *Krvomír* – postava z Tylovy báchorky, ap.

3. V každém dílčím parasystému má toto tvoření specifickou podobu. Např. v parasystému antroponym je volnější spojování dvou základů (stč. *L'utomír*) nebo základu a formantu řízeno pravidly, která dbají na zachování slovtvorné struktury českých substantiv.

3.1 V parasystémovém tvoření kompozicí nevznikají formace, jejichž slovtvorná struktura by byla v rozporu se strukturami českých kompozit, např. složená antroponyma se zadním členem pronominálním nebo adverbialním **Budimoj*, **Slavodoma*, protože takové slovtvorné typy českých složenin neexistují. Pronominální a adverbialní základy jsou možné pouze v pozici členu předního: např. *domased* 'kdo rád sedí doma', stč. *samolet* 'fénix, tj. bájný pták, o němž se v Egyptě vyprávělo, že žije 500 let, pak se sám ve svém hnízdě spálí, ale z popela opět vzlétne omlazený', stč. osobní jména stejné struktury *Domabor*, *Samoděl*.

3. 2. V parasystémovém tvoření derivací se formanty připojují k plným i zkráceným antroponymickým základům bez ohledu na jejich původní význam a slovnědruhový charakter (*Hněv-ata*, *Kub-ata* < *Jakub*, *Strom-ata*, *Mal-ata*, *Moj-ata*, *Těš-ata*, *Dom-ata*), ale přitom respektují – stejně jako formanty apelativní – distribuci vázanou hláskoslovně.

V žádném z uvedených případů tedy nejde o spojování libovolné, o mechanické tvoření, popř. mechanické krácení, jak se tradovalo ve starší jazykovědě (Svoboda, 1964, 38, 99, a jiní). – Podobné „parasystémy“ existují i v jiných jazykových rovinách, ale nebývají nazývány tímto termínem.

V onomastice se nově označuje tvoření vlastních jmen jako názvotvorba.

LITERATURA

ENC. SLOVNÍK ČEŠTINY: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, 309; NĚMEC, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968; NĚMEC, I. *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, 1980; PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; PLESKALOVÁ, J. O tzv. parasystému, *SPFFBU A* 48, 2000, 41–46; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; ŠLOSAR, D. Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině, *NŘ* 77, 1994, 147–152; ŠLOSAR, D. *Česká kompozita diachronně*, 1999; ŠRÁMEK, R. *Úvod do obecné onomastiky*, 1999.

2.4 ANTROPONYMUM A JEHO DRUHY

(viz též Enc. slovník češtiny, 2002)

Antroponymum je vlastní jméno jednotlivého člověka (vlastní jméno osobní) nebo skupiny lidí (skupinové antroponymum). Antroponyma jsou součástí nadřazené třídy bionym. **Slovnědruhově jsou vždy substantiva** (*Jaroslav*), i když svou formou ukazují na jiný původ, např. slovesný (příjmení *Vítámvás*, *Pospíchal*, *Přinesdomů*), nebo mají podobu pojmenovacího spojení (přezdívka *Bílá paní*).

První antroponyma vznikala na základě těch apelativ a jejich typů, které umožňovaly charakterizovat a tím i identifikovat, individualizovat nositele jména, a to přímo (*bradáč* > *Bradáč*), nebo přeneseně na základě metafory (*Vlk* 'je silný jako vlk') či metonymie (*Vlk* 'zabil vlka'), popř. měla funkci ochrannou (*Vlk* 'ať nositele jména ochraňuje vlk') nebo práci (*Vlk* 'ať je nositel jména silný jako vlk').

Základní pojmenovací motivy antroponym dodnes tvoří fyzické a duševní vlastnosti pojmenovávaného (*Pavel* z latinského *Paulus*, to z *paulus* 'malý', přeneseně 'skromný', *Pokorný*, *Bernard* z něm. *Bernhard* 'statný, tvrdý jako medvěd'), jeho činnost včetně objektů, k nimž se vztahuje (*Loudal*, *Kolář*, *Fischer* 'rybář'), různé události (*Zbořil*), společenské postavení (*Dvořák* 'svobodný sedlák, dvorský úředník', *Richter* 'rychtář'), příbuzenské, zejména synovské vztahy (*Vítovic* 'syn Vítův', *Strejček*), vztah k jistému místu (*Lukáš* z latinského *Lucanus* 'pocházející z Lukánie', *Zábranský* 'bydlel za branou').

V rámci antroponym se rozlišují: **1. Vlastní jména osobní:** 1.1 Rodné / křestní jméno (*Petr*, *Jana*); 1.2 příjmení (*Petr Dvořák*, *Jana Svobodová*); 1.3 oficiální osobní jméno (*Bohuslaus*, *Elisabeth* v administrativních listinách ze 13. století); 1.4 hypokoristikum (*Pepík*, *Jaruška*, *Evča*); 1.5 příjmi (*Jíra Hlaváč*, *Markéta Kantorová*); 1.6 otčestvo (*Sergej Dmitrijevič Kuzněcov*, *Naděžda Olegovna Kozlova*); 1.7 přezdívka (*Kalendář* z *Kalenský*, *Špekáček* – podle tloušťky); 1.8 živé vlastní jméno (*Jan Křenek* z Valašska je ve své rodné obci nazýván *Janek* z *Benešek*); 1.9 jméno po chalupě (*Jan Sladký po chalupě Kozina*); 1.10 fiktonym(um) – jméno přijaté k zatajení pravého jména; 1.10.1 pseudonym (*Jaroslav Vrchlický* vlastním jménem Emil Frída), v jeho rámci se kromě jiného rozlišuje pseudogynekonym, tj. pseudonym muže obsahující alespoň jedno jméno ženské – *Jaroslav Maria* vlastním jménem Jaroslav Mayer, a pseudoandronym, tj. pseudonym ženy obsahující aspoň jedno jméno mužské – *Jiří Sumín* vlastním jménem Amálie Vrbová.

2. Skupinová antroponyma, tj. vlastní jména skupiny lidí, kteří tvoří jisté společenství. (Tato onomastická definice není v české jazykovědě jednotně přijímána, protože někteří lingvisté nepovažují pojmenování hromadných objektů za propria.)

2.1 Obyvatelská jména; podle charakteru základového slova bývají rozlišována obyvatelská jména vlastní (*Pražan*) a obecná (*vesničan*), která se však ani v české onomastice nepokládají za jména vlastní.

2.2 Etnonyma (sg. etnonymum), tj. vlastní jména kmenů a národů; rozlišuje se 2.2.1 autetnonymum, tj. etnonymum, které si dal kmen nebo národ sám – *Deutsche*, a 2.2.2 aletnonymum, tj. etnonymum, které dostal od sousedů – *Němci*. 2.3 Rodinná jména označující rodinu nebo několik jejích členů – č. *Novákovi*, *Horští* (rodina Horských), něm. *Müllers*.

2.4 Rodová jména; v chápání rodových jmen není ve společenských vědách jednota.

V onomastice (a širěji v jazykovědě) se rodovým jménem rozumí jméno rodu – *Přemyslovci*, *Habsburkové*, zatímco v historii je za rodné jméno považováno osobní jméno, jež v prostředí určitého rodu vykazuje zvýšenou frekvenci, stále znovu se objevuje v průběhu generací a jeho obliba (a užívání) se tak stává jedním z důležitých komponentů rodových tradic, např. jméno *Ratmír* v prvních pěti generacích Švamberků; podrobněji Šimůnek (2005). 2.5 Skupinové přezdívky – *Kujebáci* (obyvatelé Vysokého Mýta).

3. Nepravá antroponyma, tj. vlastní jména bytostí, které si člověk představoval jako lidem podobné: např. vlastní jména postav mytologických (mytický řecký sochař *Daidalos*, stavitel a „vynálezce“ uměleckého řemesla), pohádkových (princezna *Zlatovláska*, *Bajaja*), alegorických (*Hoře*), hraček (přítel *Ken*) atd.; v jejich rámci tvoří specifický druh **theonyma**, vlastní jména bohů a bohyň: řecký bůh *Hermés*, slovanští bůh hromu a blesku *Perun*, italská bohyně osudu *Fortuna*.

LITERATURA

ENC. SLOVNÍK ČEŠTINY: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002; KOPEČNÝ, F. *Průvodce našimi jmény*, 1974; PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; ŠIMŮNEK, R. Rodová jména, příjmy a rodové tradice české šlechty v pozdním středověku. *Acta onomastica* 46, 2005, 116–142; ŠMILAUER, V. Třídění vlastních jmen. In BLICHA, M. – M. MAJTÁN (eds.), *Zb. Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach* 12, 1976, 109–111; ŠRÁMEK, R. Problematika studia přezdívek obcí. *Národopisné aktuality* 14, 1977, 29–54; ŠRÁMEK, R. *Úvod do obecné onomastiky*, 1999, 23–24, 164–165.

Rodné / křestní jméno

1. Rodné, dříve křestní jméno (v matriční praxi pouze **jméno**) tvoří spolu s příjmením dvě základní složky systému pojmenovávajícího v České republice oficiálně občany. Mají velmi důležitou úlohu v životě člověka, neboť jsou prostředkem identifikace občana v rámci platného sociálně-právního systému. Rodné jméno je jméno nedědičné, které se na územích s vícejmennou antroponymickou soustavou volí každému jedinci jako dodatečné jméno k zděděnému příjmení, tj. rodinnému jménu. Rodné jméno má úřední, oficiální charakter a spolu s příjmením vytváří dvoučlenné oficiální osobní jméno, které nemůže být libovolně měněno. Starší termín křestní jméno se původně užíval v křesťanských církvích, protože se jméno dávalo při křestním obřadu, byl však používán i pro jedince nekřtěné. Proto byl v Československu po r. 1950, kdy začaly oficiálně fungovat jen matriky civilní, zaveden termín rodné jméno, tj. jméno zapsané po zrodu.

2. Podle gramatického i přirozeného rodu se rozlišují 2.1. vlastní jména mužská, zakončená v češtině většinou na souhlásku (*Stanislav, Josef*), řidčeji na samohlásku (*Ota, Jiří*);

2.2 vlastní jména ženská, která jsou naopak v češtině častěji zakončená na samohlásku (*Markéta, Kristýna*), méně na souhlásku (*Dagmar, Ingrid*), 2.3 obourodá, vyskytující se v češtině jen zřídka (*René, Nikola, Saša*).

LITERATURA

ENC. SLOVNÍK ČEŠTINY: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 14–15; KNAPPOVÁ, M. *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* 5. aktualizované a rozšířené vyd., 2010.

Příjmení

Dědičné jméno rodiny tvořící zpravidla jeden z funkčních členů dvoujmenné nebo vícejmenné antroponymické soustavy: *Petr Novák, Jekatěrina Alexejevna Petuchova*.

V češtině se příjmení vyvinula z příjímí (viz dále). S nimi mají společné pojmenovací motivy a postupy a na základě těchto shod i základní rozdělení do několika druhů: **1. Deapelativní příjmení**, tj. vzniklá z apelativ: *Skála, Vrána, Bělohávek, Tichý, Bednář, Plachta*. K nim se obvykle připojují příjmení utvořená z ostatních druhů slov, zejména ze sloves, dále z příslovčí, citoslovčí, různých slovních spojení atd.: *Spal, Osolobě, Tenkrát, Blabla, Zadvá*. **2. Deonymická příjmení**, tj. z onym.

2.1 Deantroponymická příjmení, tj. vzniklá z antroponym, jsou v českých

příjmeních nejpočetnější: *Václavík* < *Václav*, *Kubín* < *Jakub*, *Benda* < *Benedikt*, *Gottfried*. – V jejich rámci bývá dále rozlišováno: **2.1.1 andronymické příjmení** (příjmení ženy vytvořené z osobního jména muže, nejčastěji jejího manžela nebo otce – *Pospíšilová*); **2.1.2 gyneconymické příjmení** (příjmení muže vytvořené z osobního jména ženy, nejčastěji jeho manželky nebo matky – *Mařák*, *Mařata* < *Máří*); **2.1.3 patro- nymické příjmení** (příjmení vzniklé z příjímí v podobě patronymika – *Jankovec*, *Nováček*); **2.1.4 metronymické příjmení** (příjmení vzniklé z příjímí v podobě metronymika – *Marušák*); 2.1.5 Z etnonym a jmen obyvatel-ských: *Čech*, *Brňák*, *Kunovjánek* < *Kunovice*.

2.2 Detoponymická příjmení, tj. vzniklá z toponym: *Lhota*, *Žirovnický* (< *Žirovnice*), *Šmilauer* (< *Schmilau*, tj. Smilov u Štok), *Moravec* atp.

V souvislosti s hospodářským a společenským vývojem českých zemí se objevují už od počátků češtiny antroponyma cizího původu, a to zejména hebrejského (*Adam*), řeckého (*Ambrož*), latinského (*Havel*) a německého (*Hartmann*), a ta se rovněž stávala za jistých podmínek (jestliže přešla do funkce příjímí) příjmením. Významné místo mají v soustavě českých příjmení někdejší příjímí a později též příjmení původu německého (Beneš, 1998). Ženská příjmení se tvoří přechylováním příslušného příjmení mužského. K tomuto účelu slouží sufix *-ová* (*Nováková*), u příjímí z adjektiv vzoru *dobrý* formant *-á* (*Dlouhá*). Nepřechýlené mohou zůstat (v souhlase s rodinnou tradicí) jen některé typy příjmení, jako např. nom. sg. (m) *Nechoddomů* – (f) *Nechoddomová/Nechoddomů*, podobně *Landau* – *Landauová/Landau*, *Starší* – *Starší*, *Smutných* – *Smutných*.

Hlavní typy současných českých příjmení (tučně je označena vysoká četnost typu – podle Pleskalové, 2011):

- 1. Příjmení utvořená z antroponym** jsou pozůstatkem po starém způsobu pojmenování osoby na základě příbuzenských vztahů. Nejčastěji vyjadřují – ještě jako příjímí – vztah k otci prvního nositele. Do funkce příjímí bylo přejato oficiální jméno otce (méně často jiného příbuzného) beze změny (*Marek*, *Filip*, *Štěpán*) nebo byla takto motivovaná příjímí odvozována od plného či zkráceného základu jeho jména (*Šimek*, *Pavelka*, *Havlík*, *Jankůj*, *Petrů*).
- 2. Příjmení utvořená ze jmen místních, a to vlastních nebo obecných** (*Březina*, *Plzák* < *Plzeň*, *Brodský* < *Brod*, *Konečný* 'bydlící na konci obce'). Sem se volně přiřazují příjmení *Novák*, *Nováček*, *Novotný*, *Nový*, jež byla motivována novostí příslušného obyvatele v místě ('nově příšlý' v opozici ke starousedlíkům).
- 3. Příjmení utvořená ze sloves nebo deverbálních substantiv** (*Tesař*, *Kovář*, *Pospíchal*, *Stejskal*, *Procházka*).

4. Příjmení utvořená z adjektiv vyjadřující tělesné, duševní vlastnosti nebo stáří pojmenovávaného (Černý, Veselý, Pokorný, Hlaváč, Starý).
5. Příjmení utvořená ze substantiv sice představují nevýrazné typy vyjadřující různé pojmenovací motivy, ale v jejich rámci se prosadila některá příjmení: Sedláček, Dvořák, Jelínek, Vlček, Růžička, Svoboda, Stolař, Kameník.

LITERATURA (viz též literaturu u hesla Příjímí)

BENEŠ, J. *O českých příjmeních*, 1962; BENEŠ, J. *Německá příjmení u Čechů*, 1, 2, 1998; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; KNAPPOVÁ, M. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*, 1. a 2. vyd., 2002, 2008; MOLDOVÁ, D. *Naše příjmení*, 1983; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964.

Oficiální osobní jméno (v starší odborné literatuře často jen osobní jméno)

Antroponymum, které slouží v době jednojmennosti k identifikaci jedince na veřejnosti (např. 1193 *Držislav, Vojta, Ota*). V českých zemích se jedná o období 11.–13. století, viz dále Jednojmenná antroponymická soustava. Soudobé (latinsky psané) administrativní listiny vyhotovené na českém území však dosvědčují, že tato jména byla většinou provázena zpřesňujícím nepropriálním doplněním, které přispívalo k jednoznačné identifikaci osob nazvaných stejným jménem: např. tři muži se stejným jménem *Jan* jsou v lat. listině z r. 1192 rozlišováni jako *Jan frater Golas* [J. bratr Golase], *Jan iudex Bilzinensis*, [J. soudce/rychtář plzeňský], *Jan de Natunic* [J. z Natunic]; citováno podle Pleskalové (2011, 39). V listinách ze 13. stol. už byla identifikace osoby pouhým antroponymem (tj. bez dalšího doplnění) vzácná.

LITERATURA

PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Pleskalová, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964 (terminologie – 13); ŠMILAUER, V. Úvodem. In KOPEČNÝ, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 9–29.

Příjímí (zastarale přízvisko)

tzv. druhé, doplňkové antroponymum, které v době jednojmennosti, tj. před zavedením příjmení, rozlišovalo jedince se stejným vlastním jménem oficiálním (tj. užívaným na veřejnosti): např. sourozenci *Havel Beran*, *Havel Huba*, *Havel Ryba*, *Havel Kanovník*. Příjímí získávali lidé až během svého života. **Bylo nedědičné, neustálené**

a **nezávazné**. Osoby mívaly většinou příjímí několik (*Mareš Šedivý* i *Mareš Valdek* je táž osoba, podobně *Václav Mudrák* a *Václav Chytrák* je táž osoba), proměnlivé byly i jejich tvary (*Kříž* i *Křížek* patří téže osobě). – Vzorem pro jejich tvoření bývala často oficiální osobní jména. Příjímí rozlišovala osoby stejného jména: **1. Podle příbuzenského vztahu**. Sem patří: **1.1 Patronymika** (nom. sg. **patronymikon, patronymikum**) – příjímí ukazující na původ pojmenované osoby užitím otcova jména, jeho zaměstnání, hodnosti apod. Odvozovala se **patronymickými sufixy** *-ic, -ův < -óv*: *Bún Sdislavic* 'syn Sdislavův', *Jan Martinův*. Na rozdíl od většiny slovanských jazyků se v češtině tyto sufixy výrazněji neprosadily, neboť při tvoření příjímí podle otce postupně převládł středoevropský způsob využívající otcova jména v nom. sg. (*Jan Hostislav* 'syn Hostislavův'); jemu se často připodobňovala i původní patronymika: *Václav Musilů* > *Václav Musil*. 1.1.1 Zvláštní případ synovských pojmenování představují deminutiva: *Václavek* 'syn Václavův'. Jejich existence se ve starších obdobích češtiny prokazuje nesehnadno, neboť skutečný pojmenovací motiv zapsaných jmen většinou není znám. Existenci deminutivních synovských pojmenování ještě ve 20. století dokládá Šrámek (1999, 91) pro Hlučínsko (např. otec *Šrámek* – syn *Šrámeček*), ale zároveň upozorňuje, že jde o vzácný archaismus, který do konce 20. století vyšel z užívání. **1.2 Metronymika** (nom. sg. **metronymikon, metronymikum**) – příjímí ukazující na původ pojmenované osoby užitím matčina jména nebo jejího zaměstnání. Ve srovnání s patronymiky byla vzácná. Tvořila se **metronymickými sufixy**: např. *-in* – *Sigmund Mandin* 'manžel Mandy'. **2. Podle polohy nebo názvu obydlí**. Základem příjímí jsou většinou vlastní i obecná jména místní ve své plné i redukované (mnohdy i různě obměněné) podobě: *Michael Hradec*, *Nikolaj Hradecký*, *Jan Hus* z *Husince*, *Jan Košítk* 'z Košetice'. V jejich rámci vykrytalizovalo několik druhů: **2.1 Přídomky/šlechtické predikáty** – příjímí feudální šlechty podle sídel, popř. erbů. Demonstrovaly držbu pozemků a statků, příslušnost k rodu, urozenost: *Markvart de Dúbrava* 'z Doubravy'. V samostatný druh se zformovaly ve 13. století. **2.2 Příjímí podle domovních znaků ve městech**: *Václav od kaprův* 'obyvatel domu U kaprů', *Jakub Sladovník od Bílého kříže*, později též *Jakub Bílý kříž*. V samostatný druh se zformovala v 16. století. **2.3 Jména po chalupě** – příjímí podle bývalých majitelů venkovského dvorce nebo chalupy: *Petr Matějka* 'Petr na Matějkově gruntě'. **2.4 Podle erbů: Beránek** – podle rodu majícího ve znaku beránka (pokud nebylo zvoleno podle příslušnosti k Jednotě bratrské). **3. Podle původu či vztahu k jisté zemi: Petr Srb**. **4. Podle vzhledu, duševních vlastností ap.:** *Matěj Bradáč*, *Beneš Věrný*. **5. Podle stavu, zaměstnání nebo jiné činnosti:** *Marek Rybář*, *krejčí Jehlička* – podle užívaného nástroje, *Jakub Rozbořil*. **6. Podle přezdívky:** *Mařík Ocelka*, *Mařík Shýbal*. Obdobně byla motivována i příjímí jinojazyčná, v českém prostředí většinou latinská nebo německá. Často se

jednalo o překlad z češtiny (např. příjímí **Kříž** bylo v latinském textu přeloženo jako *Crux*), nebo o přejetí cizího propria/apelativa a jeho adaptaci v češtině: **Fejférek** < *Pfeifer* 'pištěc'. – Ve vývoji příjímí se trvale uplatňuje univerbizační tendence: **Blažek ot koníka** > **Blažek Koník**, **Jan Ztratil kolo** > **Jan Ztratil**, podobně **Jan Zadvá**, **Johannes Kozíhnát**. – Stará příjímí jsou vývojově předchůdci našich příjmení.

Klasifikace příjímí (podle Svobody, 1964, 189–205)

Je založena na významu apelativ, z nichž příjímí vznikla, nebo na fundujících propriích. Zjistit skutečnou motivaci konkrétního jména většinou nelze.

1. Osobní jména z názvů osob

- **jména podle stavu a povolání:** *Pán, Pánek, Král, Man* 'vazal', *Písař, Sluha, Maršálek, Střelec, Mistr, Sofista, Žáček, Papež, Biskup, Probošt, Mlynář, Zedník, Olejník, Perníkář, Sedlák, Rataj, Kravař, Lovec, Rybář*
- **jména podle rodinných vztahů, věku:** *Báta* 'starší bratr', *Děd, Dítka, Mužik, Otec, Sirotek*
- **různé charakteristiky:** *Kovář, Křesťan, Kacíř, Přítel, Soused*
- **nadpřirozené a smyšlené bytosti:** *Črt, Satan, Anděl, Drak*
- **z osobních jmen vlastních:** *Hostislav, Raduš, Stach, Zuzik, Mandík* < *Manda, Felix, Tomáš, Bavor, Charvát*.

2. **Osobní jména označující tělo, jeho části a vše, co s ním spojeno, dále názvy zvířat:** *Bok, Hlava, Kučera, Zub, Roh, Tlama, Bradavice, Šrám, Šrámek, Črv, Muška, Hádek, Candát, Cejn, Bažant, Brabec, Datel, Bobr, Kolúch, Vlk, Beran, Býk, Kobyla*.

3. **Rostlinstvo:** *Hloh, Hruška, Smrk, Jahoda, Hřib, Pšenička, Ječmen, Strom, Zahrádka, Dúbrava, Háj, Pařez, Pleva*.

4. Věci

Příroda – vše, co s ní souvisí

- **přírodní jevy:** *Zima, Mrak, Hrom, Dým, Jiskra*
- **nadpřirozený svět:** *Peklo, Ráj*
- **půda, země, materiál:** *Hlína, Kámen, Mramor*
- **nebeská tělesa:** *Měsíček, Slunéčko*
- **potrava, nápoje:** *Buchta, Chléb, Jelito, Mléko, Ocet*
- **oděv a jeho části:** *Knoflík, Zástěra*
- **zbraně, náradí, hudební nástroje, nádoby apod.:** *Bič, Čeřen* 'síť na ryby', *Bečka, Čbán, Kuš, Halěř*
- **obydlí a vše, co s ním souvisí:** *Komín, Trubka, Poduška*
- **zemědělství, lesnictví:** *Mlat, Pluh, Brtek* 'lesní úl'.

5. Příjímí podle míst

- **místo v přírodě:** *Bláto, Slatina, Vrch*
- **sídlíště, budovy:** *Hrádek*
- **z toponym a antroponym:** *Morávek, Lhoták.*

6. **Vlastnosti člověka (vnější, povahové atp.):** *Bradatý, Kosmáč, Krch 'levák', Pokorný, Tichý*

- **přezdívky:** *Bezedno 'pijan', Mizera, Vrah, Jezmaso, Vydřiduch, Očival, Črnobýl, Biela hlava, Suchý črt.*

7. **Jména činitelská a dějová (charakteristika na základě děje) –** *Brehta, Běhař, Shýbal.*

8. Ostatní jména

- **abstrakta:** *Čas, Krása, Pokoj, Svár*
- **ostatní (tvary, míry, číslovky, časové pojmy, zvukové jevy, citoslovce):** *Kruh, Mandel, Třetí, Hodina, Sobotka, Halas, Hařapařa*
- **příjímí v latinských a později německých překladech:** *Niger (Černý, Schwarz).*

LITERATURA

BENEŠ, J. *O českých příjmeních*, 1962; BENEŠ, J. *Německá příjmení u Čechů*, 1, 2, 1998; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; KNAPPOVÁ, M. *Naše a cizí příjmení současně češtině*, 2008; MOLDANOVÁ, D. *Naše příjmení*, 1983; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; ŠRÁMEK, R. *Úvod do obecné onomastiky*, 1999.

Hypokoristikum (též hypokoristikon, hypokoristické vlastní jméno)

Hypokoristikum je expresivní obměna neutrálního jména (tj. vlastního jména, ojediněle apelativa) v neoficiálním prostředí, např. *Eva – Evička, Zdeněk – Zdenál, bratr – brácha*. Na rozdíl od neutrálních antroponym plní hypokoristika vedle základních onymických funkcí (pojmenovací a identifikační, individualizační) ještě funkci expresivní. V české lingvistické tradici byly za hypokoristika považovány pouze domácké, popř. mazlivé, zdvořilé apod. obměny neutrálních vlastních jmen, zřídka apelativ v důvěrném (rodinném, přátelském atp.) prostředí. Těžiště hypokoristik je v antroponymech (*Pepík, Jareček, Kuba, Peřan, Jaruška, Mates, Ondra, ségra, mamka, kámoš, Bróďa* < Vlastimil Brodský atd.), v toponymii nebo chrématonymii jsou ojedinělá (*Labíčko* < Labe, zastavárna *Zlatíčko*).

Podle stupně a charakteru expresivity v dané komunikační situaci se rozlišují **meliorativa**, tj. hypokoristika derivovaná hypokoristickými sufixy s kladným citovým zabarvením (*Evuška*), a **augmentativa**, tj. hypokoristika odvozená augmentativními sufixy a často provázená záporným citovým příznakem (*Evušák*). Mnohá

hypokoristika ztrácí v průběhu doby své výrazné citové zabarvení, začínají být v neoficiálním prostředí vnímána neutrálně (*Dáša, Radek*), a v důsledku této skutečnosti se stávají pouze hypokoristiky formálními a jako taková často pronikají do oficiální sféry. Ztráta expresivní funkce hypokoristik a jejich následný přechod do jiného druhu antroponym je nepřetržitý proces, který provází hypokoristika v průběhu celého jejich vývoje. 1. V minulosti se formální hypokoristika často uplatňovala ve funkci oficiálního osobního jména (*Janek*) nebo neoficiálního příjmení (*Janeček, Pavlík, Bareš < Bartoloměj*), jeho prostřednictvím pak pronikla (po r. 1786) i do příjmení (*Janeček, Pavlík, Bareš*). 2. V současnosti představují formální hypokoristika důležitý zdroj pro rozšiřování repertoáru rodných jmen (*Radek < Radoslav, Mirek < Miroslav, Táňa < Tatána*).

Nápadným rysem českých hypokoristik je jejich početnost a formová rozrůznost. Např. Hladká (2008, 57–58) uvádí ke jménu Jana více než 20 současných hypokoristik užívaných u mladé generace (*Jája, Jájinka, Janin, Jáňa, Janča, Jandá, Jani, Janička, Janík, Janina, Janinečka, Janinka, Jaňka, Janula, Jaňulinka, Janulka, Januška...*). Bohatý repertoár slovotvorných prostředků, připojovaný k plným i různě zkráceným antroponymickým základům, umožňuje vytvářet velké množství těchto proprií. K tvoření mužských hypokoristik se běžně užívá asi 40 sufixů, k tvoření obdobných formací ženských více než 40 (podle Knappové, 1989, 30–36) a ve velmi důvěrném kontaktu je repertoár hypokoristických sufixů i zkrácených základů ještě pestřejší: *Handulka, Handulinka < Hana, Pepáček, Pepulínek < Pepa, Ižan < Išek < Julišek < Julius*). Některé přípony mohou odvozovat hypokoristika obojího pohlaví: *Jarka, Venda, Kája, Staňa*. Právě **ono expresivní zabarvení pravých hypokoristik způsobuje, že je v České republice nelze užívat ve funkci rodného jména**, tj. jména, které zároveň s příjmením slouží k sociální legalizaci osobnosti v oficiálním styku. V praxi to mj. znamená, že nemohou být zapisována ani do matriky, ani později do osobních dokladů svého nositele (občanský průkaz, pas atd.).

1. Základní typy českých hypokoristik (viz Knappová, 1989, 30–36; Pleskalová, 2007)

1. Odvozují se od plných (a) a redukováných (b) základů. Jako redukováný základ slouží začátek (b_1), střed (b_2), konec (b_3) jména, event. některé jeho části (b_4). K nim se připojuje odvozovací sufix, může být i nulový. Odvozovací postupy jsou v některých případech provázeny alternacemi hlásek (*Adam – Áda, Richard – Ríša*), podrobněji viz např. Mluvnice češtiny 1, 182–190.

(a) *Hana > Hanka, Haninka; Lukáš > Lukášek*. Z příjmení: *Pink > Pinkoš*.

(b) *Tomáš > Tom, Tomík; Přemysl > Přemek; Adam > Áda; Stanislav > Standa;*

Jarmila > *Jarka*, *Jaruna*; *Světlana* > *Světla*. Z příjmení: *Beránek* > *Beryn*. Jde o nejčastější typ odvozovacího základu.

(b₂) *Antonín* > *Tonda*, *Toník*.

(b₃) *Alžběta* > *Bětuška*; *Robert* > *Bertík*; *Jaroslav* > *Slávek*, *Sláva*; *Jakub* > *Kuba*, *Kubík*.

(b₄) *Rafaela* > *Rala*; *František* > *Fana*.

(c) **Hypokoristikum** se rovněž tvoří na základě zvukových variací, nejčastěji opakováním první slabiky jména: *Jaroslav* > *Jája*; *Dagmar* > *Dáda*.

(d) **Hypokoristikum** je odvozeno z jiného základu, obvykle přejatého z cizího jazyka: *Pepa*, domácká podoba jména *Josef*, která vznikla podle italského hypokoristika *Peppe* (< *Giuseppe*), patrně přes němčinu, *Honza*, domácká podoba jména *Jan*, podle něm. *Hans* < *Johannes*.

2. Dále může ve funkci hypokoristika vystupovat:

(a) Oficiální podoba jiného, zpravidla formálně podobného jména (*Dana* pro *Danielu*, *Oleg* pro *Oldřicha*).

(b) Cizí ekvivalent základní podoby (*Pítr*, tj. angl. *Peter*, pro *Petra*).

(c) Domácká podoba jiného jména (*Petrovi* se říká *Pepan*).

(d) Rodné jméno, tedy jméno oficiální. Např. desetiletý chlapec *Ilja* je v rodině i ve škole oslovován pouze touto základní podobou jména. Často jde o jména velmi neobvyklá, která pro svou neobvyklost nemusí v komunikaci působit neutrálně.

(e) V oblasti **h**. se hojně uplatňují individuální rodinné dispozice, využívá se i rozvíjející se řečové schopnosti dítěte. Dítě si samo vytvoří variantu svého jména nebo jména osoby ze svého blízkého okolí a toto pojmenování se vžije: Věra si říkala *Vjeja*, malý Honzík nazývá svou sestru *Natálii Nany*.

LITERATURA

HLADKÁ, Z. *Milá Jano, Jájo, Janičko...* In ČORNEJOVÁ, M. – P. KOSEK (eds.), *Jazyk a jeho proměny*, 2008, 53–63; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; MLUVNICE ČEŠTINY, 1: PETR, J. ET AL.: *MLUVNICE ČEŠTINY, 1*, 1986; MACHALOVÁ, J.– OSOLSOBĚ, K. Hypokoristika z rodných jmen v Korpusu soukromé korespondence. In HLADKÁ, Z. A KOL. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*, 2013, 33–59; PASTYŘÍK, S. Co je to „hypokoristikon“? In KROŠLÁKOVÁ, E. (ed.), *Jazyková a mimojazyková stránka vlastních mien*, 1994, 104–107; PASTYŘÍK, S. *Studie o současných hypokoristických podobách rodných jmen v češtině*, 2003; PLESKALOVÁ, J. O úloze tzv. hypokoristik v nejstarším období češtiny. *NŘ*, 79, 1996, 204–206; PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; PLESKALOVÁ, J. Nový pohled na stará slovanská antroponyma. *Slavia* 70, 2001, 153–160; PLESKALOVÁ, J. Hypokoristika v češtině. In RUSINOVÁ, E. (ed.), *Přednášky a besedy z XL*.

běhu LŠSS, 2007, 150–156; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964.

Přezdívka (též přezdívkové vlastní jméno)

Neúřední vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, méně místa nebo věci. V případě osob se vztahuje k určité činnosti, vlastnosti, původu atd. pojmenovaného; může, ale nemusí obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení. Člověk buď dostává přezdívku od svého okolí (v rámci jisté sociální skupiny), nebo si ji z nejrůznějších důvodů (např. v počítačových hrách nebo plánovitě v některých skautských oddílech) volí sám. Vedle základních onymických funkcí pojmenovací (nominační) a identifikační (individualizující) plní přezdívky ještě další funkce, a to expresivní a často též charakterizační. Během života může mít člověk jednu, eventuálně více přezdívek, nebo naopak nemusí mít žádnou. Kromě osobních přezdívek jsou i přezdívky skupinové (*Kujebáci* – obyvatelé Vysokého Mýta, *Bosonohy* – ves lidí „bosých“ nohou). Přezdívky míst nebo věcí jsou většinou omezeny na menší okruh uživatelů (např. nový Renault Laguna dostal od svého majitele přezdívku *Plecháč*, ta je známa jen rodině; malé brněnské uličce se v polovině 20. století přezdívalo *Smradlavá ulička*, protože sloužila jednak k venčení psů, jednak jako WC pro místní opilce).

Dnes se při tvoření přezdívek uplatňují tyto pojmenovací motivy: výrazné tělesné a charakterové vlastnosti, záliby a koníčky, oblíbené či známé osobnosti z kultury, sportu, politiky, populárních seriálů, rodinné poměry, nezapomenutelné příhody a také rodné jméno, popř. příjmení pojmenovaného, které se stává východiskem pro jeho přezdívku (*Kalenský* má přezdívku *Kalendář*). Na rozdíl od hypokoristika vznikají přezdívky na základě nového pojmenovacího aktu (*Jan Navrátil* má přezdívku *Špekáček*). Přezdívky jsou deapelativní (*Piha*, *Rajčátko*, *Bylinkář*), depropriální (*Kudla* < *Kudláček*, *Amerika*, *Nike* < *nike* – podle značky módy), méně často se tvoří z jiných slovních druhů: z adjektiv (*Šedák*), sloves (*Stopař*, *Kecka* – je upovídáný), z číslovek (*Nula*), interjekcí (*Jojda*) a z různých slovních spojení (*Skautská babička*, *Šikmý voko*, *Bílá paní*). Jejich základem je čeština, ale u mladé generace se místy uplatňuje i angličtina: *Big head* [Velká hlava].

Současné přezdívky (p.) se tvoří 1. derivací (*Rychloš*); 2. kompozicí (juxtapozicí – *Bílejlažbl*); 3. zkracováním dvojice jméno a příjmení (*Filo* < *Filip Lorenc*, *Groš* < *Grolek Štěpán*, iniciálové zkratky – *MB*, *Mběčko* < *Martin Bartoň*); 4. obměňováním rodných jmen a příjmení na základě různých asociací, často provázeným derivací, jehož výsledkem jsou přezdívky homonymní s apelativem nebo přejímající podobu

jiného propria; takto uvořené přezdívky obsahují týž zkrácený základ jako výchozí antroponymum (*Bábovka* < *Bábková*, *Lučina* – původně název sýru < *Lucie*); 5. hravým rýmováním, tj. k základní nebo hypokoristické podobě jména se přiřadí takové slovo, které se s ním rýmuje, ale jinak nemá k pojmenovávané osobě žádný vztah (*Kačenka* – p. *Tlačenka*, rodné jméno *Mike* – p. *Nike*); 6. přezdívky vznikají přenášením pojmenování (apelativních, propriálních, víceslovných) na základě jejich metaforické nebo metonymické souvislosti s pojmenovávanou osobou (*Mara-dona* – podle populárního fotbalisty, *Liška* – podle barvy vlasů, *Moucha tse-tse* – je otravná, *Velká piha* – nositelka příjmení je pihovatá); 7. přezdívky vycházejí ze stejného sémantického okruhu jako apelativum homonymní s rodným jménem či příjmením pojmenovávaného, přičemž může jít o antonymické dvojice, asociační nebo doplňkové vztahy ve významových polích (*Dlouhý* – p. *Prcek*, *Rybníkář* – p. *Kapr*, *Havel* – p. *Prezident*, *Kohoutová* – p. *Kykyryký*); 8. přezdívky vznikají překladem jména (příjmení *Černý* – p. *Black*, *Blek*).

V dnešní době jsou nejvíce produktivní pojmenovací postupy 4–6, ovšem s různou mírou jejich využití v jednotlivých zájmových skupinách. Např. 6. hravé rýmování se uplatňuje především ve školském prostředí, ve skautských oddílech převládají 7. přezdívky metaforické a metonymické a mezi orientačními běžci ČR jsou zase hojně zastoupeny 3. přezdívky zkratkové. Ve srovnání s minulostí jsou 1. derivace a 2. kompozice méně časté, kompozice je dokonce vzácná.

Hlavní typy současných přezdívek – upravená verze klasifikace M. Knappové, 1996

(Citováno podle Pleskalové, 2011, 165–168.) – Za dvojitým lomítkem jsou uváděny přezdívky utvořené z vlastních jmen (tj. z antroponym ze světa reálného i fiktivního, dále z toponym a chrématonym).

1. Přezdívky označující tělesné vlastnosti nositele

Jejich motivací je nejčastěji

- vysoký vzrůst, hubenost: *Žížala*, *Kostička*, *Tříška*
- malý vzrůst: *Cvrček*, *Červík*, *Drobek*
- tlustá, zaoblená apod. postava: *Špalíček*, *Hroch*, *Sádlo na kolečkách*
- silná, mohutná, popř. neohrabaná postava: *Slon*, *Mamut*, *Kolohnát*, *Buldozer*
- barva, kvalita, úprava vlasů: *Piškot* (podle světlých až bílých vlasů), *Culík*, *Liška*
- tvar, velikost hlavy: *Vajíčko*, *Šiška*
- barva, tvar očí, nošení brýlí: *Sova*, *Šikmý voko*
- velikost uší, nosu, vzhled zubů: *Ušák*, *Netopýr*, *Veverka*, *Zoubek*
- celkový vzhled, různé vlastnosti a vady: *Kočka*, *Negr*, *Skolióza*

- způsob chůze, rychlost pohybu: *Lasička, Kačer*
- způsob oblékání: *Rádiovka*.

2. Přezdívky označující duševní, charakterové apod. vlastnosti

Označují:

- duševní schopnosti, úroveň inteligence: *Prófa, Bárt* (podle seriálové postavy), *Debil*
- mluvní schopnosti, výřečnost, upovídánost: *Držka, Kecka, Jojda* (oblíbený výraz nositele)
- vztah k učení a učitelům: *Šprt, Bonzák, Šplhoun*
- temperament, průbojnost, jiné povahové vlastnosti: *Soptík, Slunko, Smajlík*
- neoblíbenost u spolužáků: *Skrblík, Moucha tse-tse, Komár*
- záliby, koníčky: *Sokol* (trénoval žáky v Sokole)
- oblíbené návyky, jídlo, zvířata: *Kuřák, Lahvoň*
- ideové směry: *Nacista, Rasista*.

3. Symbolické přezdívky motivované aktuálními událostmi

Vznikají nejčastěji na základě přirovnání. Motivem se stává:

- konkrétní událost či situace: *Šampón* (při hře se dotčný přerekl, řekl šampon místo špion)
- aktuální osobní, rodinná situace, věk: *Dědek* (byl v daném kolektivu nejstarší).

4. Současné přezdívky motivované jinými onymickými systémy

K vytváření přezdívek jsou především využívána antroponyma ze světa reálného či fiktivního (literární antroponyma), dále též chrématonyma, nejčastěji obchodní značky a názvy výrobků. Motivem se stává nejčastěji:

- vzrůst, celkový vzhled: *Cipísek, Barbie*
- úprava vlasů, líčení: *Lenor* (hezky voní)
- způsob chůze: *Čochtan*
- způsob oblékání, obvykle podle nošené značky nebo nápisu na oděvu: *Adidas*
- duševní, charakterové apod. vlastnosti: *Viktorka* (ječí), *Němka* (podle znalostí němčiny).

5. Přezdívky motivované obdivem či vztahem nositele k oblíbené současné postavě včetně fiktivní postavy z uměleckého díla

Vašut, Radar (M.A.S.H.), *Jerry*.

6. Přezdívky motivované rodným jménem nositele

Při jejich vzniku dochází k propojení propria s apelativy s následným vytvořením přezdívky ze základu apelativního. Lze vypožorovat dva základní motivy jejich vzniku:

Hravé rýmování: *Dominik – Kominík, Nikola – Pikola*. Přezdívkové apelativum jinak nemá k takto pojmenovávané osobě bližší vztah.

Vytváření přezdívek ze základu výchozího jména přetvořením (či deformací) jeho hláskového skladu, obvykle spojeným s derivací: *Monika – Monokl, Veronika – Verotex* (nápodoba obchodního jména). Zkratkové přezdívky: *Dodo = Dominik Dolejší*.

Ojediněle se vyskytují další motivační podněty, vyplývající z různých asociací: Petra získala botanikou inspirovanou přezdívku *Petronie nádherná*.

7. Přezdívky motivované příjmením nositele

Některé jejich obměny se ocitají až na hranici s hypokoristiky: *Procházková – Prochajda, Munzarová – Munda*. Jinak se uplatňují typy obdobné jako v případě přezdívek motivovaných rodným jménem nositele: *Kalenský – Kalendář, Vytlačil – Tlačěnka, Trávníček – Travex*.

Přezdívky vycházejí ze stejného sémantického okruhu jako apelativum homonymní s příjmením: *Veselý – Švanda, Havel – Prezident*. Ojediněle jsou přezdívky vzniklé překlady jmen (*Černý – Blek*, tj. black) nebo rýmováním (*Krupka – Trubka*).

LITERATURA

KNAPPOVÁ, M. Tvorba přezdívek stále živá. In MAJTÁN, M. – F. RUŠČÁK (eds.), *12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“*, 1996, 121–125; KNAPPOVÁ, M. Přezdívky v proměnách staletí. *Acta onomastica*, 40, 1999, 82–89; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; ŠRÁMEK, R. Problematika studia přezdívek obcí, *Národopisné aktuality* 14, 1977, 29–54.

Jednojmenná antroponymická soustava (mononymní antroponymická soustava, jednojmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží jen jedno vlastní jméno (**mononymum, oficiální osobní jméno**): 1146 král *Vladislaus*, začátek 13. stol. poddaný *Sedlata*.

V českých zemích převládá jednojmenná antroponymická soustava do 12. století, od 13. stol. bývá k oficiálnímu osobnímu jménu stále častěji připojováno nepropriální

doplnění nebo neoficiální příjmi a tak se postupně prosazuje neoficiální dvoujmennost (druhé, doplňkové jméno je nezávazné); např. už ve 13. stol. jsou obě možnosti hojně dokládány: *Vítek dapifer* [stolník], *Daniel Pragensis episcopus* [pražský biskup], *Boguša Svár*, *Bohuslaus de Horka* [z Horky], *Jurík Juríkovíc'* [syn Juríkův, později Juříkův, Jiříkův]; podle Pleskalové (2011, 36–44). V r. 1786 byla v českých zemích uzákoněna dvoujmenná antroponymická soustava.

LITERATURA

PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964, 183–205; ŠMILAUER, V. *Úvodem*. In KOPEČNÝ, F., *Průvodce našimi jmény*, 1974, 9–29.

Dvoujmenná antroponymická soustava (dionymní antroponymická soustava, dvoujmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží dvojice vlastních jmen osobních různé povahy. Základní funkční členy české dvoujmenné antroponymické soustavy tvořily a dodnes tvoří křestní neboli rodné jméno a příjmení. Jejich spojením vzniká **dvoučlenné oficiální jméno**: *Jaroslav Navrátil*, *Eva Pospíšilová*. V ČR je prostředkem sociální a právní legalizace osobnosti a zároveň potvrzením osobní identity, a proto je nelze měnit bez souhlasu příslušných úřadů (Knappová, 1989, 6).

V českých zemích byla dvoujmenná antroponymická soustava uzákoněna patentem císaře Josefa II. z 1. 11. 1786, jímž se nařizuje obyvatelům dědičných zemí přijmout stálá příjmení. Židovskému obyvatelstvu dědičných zemí se ukládá stejná povinnost patentem z 23. 6. 1787 s platností od 1. 1. 1788. Tím byla definitivně uzavřena dlouhá etapa neoficiální dvoujmennosti (tj. křestní jméno + nezávazné příjmi, např. *Martin Havlův*, *Toman Suhečert*, *Maruše Slepá*).

LITERATURA

BENEŠ, J. *O českých příjmeních*, 1962; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; KNAPPOVÁ, M. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*, 2008; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964, 183–205; ŠMILAUER, V. *Úvodem*. In KOPEČNÝ, F. *Průvodce našimi jmény*, 1974, 9–29.

Tříjmenná antroponymická soustava (trionymní antroponymická soustava, tříjmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží tři vlastní jména různé povahy: např. ruská oficiální tříjmenná antroponymická soustava se skládá z rodného jména, otčestva, tj. antroponymum odvozené z vlastního jména otce, a příjmení: *Petr Savvič Kuzněcov, Naděžda Andrejevna Obuchova*.

Vícejmenná antroponymická soustava (polyonymní antroponymická soustava, vícejmennost)

K jednoznačnému pojmenování a identifikaci osoby v dané společnosti slouží nejméně dvě vlastní jména různé povahy: např. *Petr Novák* (dvoujmenná antroponymická soustava), tři – *Naděžda Andrejevna Petuchova* (tříjmenná antroponymická soustava) i více, např. v arabštině, kde za rodným jménem následuje odkaz na otce a případně další předky: např. v Egyptě podle Knappové (2008, 115) *Ahmad Mustafa Mahmúd Jásin*, přičemž *Ahmad* je jméno rodné, *Mustafa* jméno otcovo, *Mahmúd* jméno dědovo, *Jásin* pradědovo.

LITERATURA

KNAPPOVÁ, M. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*, 2008, 2. vyd.